

УДК 94 (100) «1914 / 1917»

О. М. КАДОЛ,

канд. іст. Наук, старший викладач

ДВНЗ «Криворізький національний університет»

АНТИНІМЕЦЬКА КАМПАНІЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ, 1914 – 1917 РР.: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Досліджено проблему антинімецької кампанії на Півдні та Південному Заході Російської імперії в 1914 – 1917 рр. Охарактеризовано політику державної влади та громадську думку з «німецького питання».

Проблема та її зв'язок з науковими і практичними завданнями. Проблеми етнонаціональних відносин, міжетнічних конфліктів та пошук оптимальних компромісів мають глобальний характер та викликають науковий інтерес. Етнополітичний вимір історичного минулого набуває ще більшої актуальності напередодні столітнього ювілею початку Першої світової війни. Сучасне «нове прочитання» цієї війни акцентує увагу на необхідності дослідження міжнаціональних відносин, взаємодії суспільства та влади, центру та окраїн, етнополітики царизму тощо. Це поставило на порядок денний такі проблеми, як 1) дискримінація народностей, що були втягнуті в орбіту воєнного лихоліття; 2) біженський рух та міграції населення; 3) міжетнічні конфлікти. Проте недостатньо висвітленою залишається антинімецька кампанія у Росії (1914 – 1917 рр.).

Ставши частиною дискурсу російського націоналізму, «німецьке питання» було прямим наслідком германської колонізації регіону Центральної та Східної Європи. Створення Другого Німецького рейху стало початком кінця багатомільйонної німецької діаспори у Східній Європі, насамперед, у Росії. На думку царського керівництва, зовнішньополітична ситуація не дозволяла мати на території Росії економічно і культурно відокремлену групу значної кількості іноземців, підданих іншої держави, та російських підданих іноетнічного походження.

У 80 – 90 – х рр. XIX ст. проблема німецьких колоній посилено обговорювалася в пресі, яскравим прикладом чого є публікації О. Веліцина (О. Палтова). Тема загрози онімечення Росії, особливо її західних і південних окраїн все частіше перетворювалася публіцистикою у тему реальної небезпеки німецького завоювання. «Німецьке питання» до початку Першої світової війни розглядалося як складова імперської політики відносно іногородців на окраїнах. В південних та південно-західних губерніях проблема була ускладнена як економічними, так і геополітичними чинниками та породжувала страх виникнення сецесійних настроїв.

Результатом політичних рішень стало прийняття чисельних заходів про обмеження колонізації Південно-Західного краю німецькими вихідцями та іноземними колоністами. До основних адміністративних заходів слід віднести: заборона на подвійне громадянство, 1871 р.; закон 1874 р. щодо загальної військової служби; рішення про введення з 1880 р. натуралізації, тобто прийняття російського громадянства, скасування податкових пільг; обмеження участі іноземців у виборах до земств. 14 березня 1892 р. було оприлюднено закон, що забороняв володіння і користування нерухомістю за межами міст Волині не лише іноземним вихідцям (російським підданим іноземного походження), але й поселенцям неправославного віросповідання, які володіли землею в губернії на основі неформальних документів та усних домовленостей. Нові правила (19.03.1895 р.) щодо поселення осіб неросійського походження та володіння землею забороняли купівлю нерухомості за межами міст Волинської губ., не дозволяли володіння і користування подібною нерухомістю на підставі найму чи оренди іноземним поселенцям російського підданства.

Намагаючись зупинити колонізаційний рух, уряд у 1910 р. вніс у Державну Думу законопроект, що позбавляв усіх осіб іноземного походження та німецьких поселян трьох губерній (Київської, Волинської та Подільської) права купувати земельні наділи поза межами міст і містечок, а також орендувати й передавати у спадок по бічним лініям землі, що знаходяться в їх користуванні та володінні. У 1912 р. МВС підготувало новий Проект щодо обмеження іноземної колонізації Південно-Західного краю, внівши певні поправки. Ініціативи уряду викликали занепокоєння усієї колоністської спільноти Росії. Через активну діяльність Центрального Комітету «Союзу 17 жовтня», який визнав законопроект неприйнятним, уряд вилучив його на доопрацювання.

При розгляді «німецького питання» поряд з економічними та соціальними аспектами важливо враховувати фактор націоналізму. Наприкінці XIX – початку XX ст. мобілізація

етнічності була важливим аспектом військово-територіальної безпеки європейських держав, підставою для перекроювання кордонів і джерелом розв'язання війн. Активізації крайніх форм націоналізму та формування образу ворога в особі німецького населення Російської імперії вже в роки війни сприяла модель етнополітики, вироблена в довоєнний час. Мова йде про концепцію «політики населення», що на практиці означало політично мотивовані репресії по відношенню до «ворожих» народностей Імперії серед нібито нелояльних груп іногородців з власного населення, в тому числі – російських німців. Це засвідчило практику правлячих еліт Російської імперії у кризовій ситуації вдаватися до надзвичайних засобів – штучного створення образу внутрішнього ворога. У традиціоналістичній ієрархії цінностей Російської імперії з'явилися такі дихотомічні поняття, як лояльність / нелояльність; благонадійність / неблагонадійність; патріотичність / непатріотичність; «свої – чужі» / «внутрішні вороги». Критеріями нелояльності, неблагонадійності, потенційної ворожості стали характерні особливості всього укладу життя німецького населення.

Після вступу Росії до війни та численних поразок російської армії у суспільстві назріла духовна криза, для якої були характерні розгубленість, втрата ідеалів та цінностей, активізація націоналізму й формування образу ворога в особі російських німців. Із цього часу германофобія стала домінувати в громадській думці. Політика російської воєнної влади та посилили існуючу міжнаціональну ворожнечу. Більшість західних і південних губерній 20 липня 1914 р. потрапили під дію військового стану та стану облоги. Була розширена влада військових структур, зокрема, в питаннях внутрішнього управління. Питання про статус німецького населення країни було поставлено на порядок денний ще 19 липня 1914 р. в ноті урядової наради, спеціально йому присвяченої. В цей час також була введена градація населення на військовополонених і невійськовополонених, що визначила для кожної групи міру контролю. В умовах військового призову чоловіків, особи, які мали німецьке підданство, автоматично оголошувалися військовополоненими. Почалися масові арешти, що пояснювалися захистом країни від дій можливої «п'ятої колони», оскільки Німеччина та Австрія мобілізували своїх підданих, які перебували за кордоном.

Царський указ від 28 липня 1914 р. «Про правила, якими Росія буде керуватися під час війни 1914 р.» ліквідував пільги і переваги, надані підданам ворожих держав міжнародними договорами за принципом загальної взаємності. Велике значення мало «Положення про польове управління військ у воєнний час», що було затверджене імператором 16 липня 1914 р. Територія театру військових дій підпадала під владу воєнної адміністрації; територія, вільна від військових дій, – тилові губернії, – керувалася цивільною владою. При цьому західні прифронтові кордони країни були населені переважно неросійським іногородницьким населенням. На зазначеній території влада належала вищій воєнній адміністрації.

Спираючись на «Правила про місцевості, що проголошені на військовому стані 1892 р.», у прифронтових областях Росії в перші місяці війни була заборонена церковна служба німецькою мовою з побоювань прогерманської агітації священників. Введено заборону на публічне її використання в побуті, економічній діяльності, освіті, топоніміці, релігійному житті та. Ін. Об'єктами антинімецької кампанії стали атрибути німецької культури (мова, звичаї та традиції, школа, історія, походження, власність, у першу чергу, земельна). Якщо мовні обмеження 1914 – 1915 рр. стосувалися ряду конкретних ситуацій та певних територій, то в 1916 р. ситуація докорінно змінилася. Підсумував мовне питання Микола II, який затвердив 18 серпня 1916 р. «Положення Ради Міністрів щодо заборони викладання німецькою мовою». Відтепер, на території всієї Російської Імперії в усіх навчальних закладах, у тому числі й тих, що утримувалися євангелічно-лютеранськими парафіями, починаючи з 1916 / 1917 навчального року заборонялося викладання німецькою мовою. Допускалося лише вивчення німецької мови як рідної, а також викладання німецькою мовою закону божого для німецьких лютеран. Слід підкреслити, що ініціатива заборони викладання німецькою мовою належала військовій владі та персонально виходила від головнокомандувача Північним фронтом. Правочинним ставав необмежений контроль воєнної та жандармсько-поліцейської влади над цивільним населенням. Більше того, згідно російським законам воєнного часу, власне населення прирівнювалося до «ворожого», якщо армія діяла на територіях, де було проголошено військовий стан.

Протягом всієї війни 1914 – 1917 рр. правий табір (російські націоналісти, монархісти та «чорносотенці») задавав тон багатьом радикальним пропозиціям, що лунали стосовно проблем національної політики. До праворадикальної коаліції входив ряд ключових міністрів –

юстиції та внутрішніх справ (І. Щегловітов, М. Маклаков, О. Хвостов); члени Державної Думи і Державної Ради, де права фракція складала більшість; ієрархи російської православної церкви (волинський архієпископ Антоній, саратовський архієпископ Гермоген); місцеві священники; провінційні монархічні діячі; представники регіональної влади, наприклад, Катеринославське керівництво – губернатор В. Колобов і начальник жандармського управління Г. Терентьєв; військова еліта; частково, чиновництво, аристократія (князі Урусов, Мещерський, Шереметьєв, Гагарін); дворяни-поміщики, монархічно налаштовані робітники; консервативна інтелігенція; частина населення, яка мала прихильність до ідей православ'я, самодержавства та націонал-патріотизму. Після численних військових поразок і наростання соціальної напруги в суспільстві праві почали спекулювати на «замовчуванні німецького засилля».

Лева частина інформаційного впливу, спрямованого на поширення германофобії, належала саме їм. Праві винесли на думську трибуну класифікацію народів Росії на благонадійні та неблагонадійні, чим розпочали погроми та цькування німців. Концепція «німецького засилля» та необхідність репресій відбилися у програмних положеннях правих сил, ставши підсумком різного роду нарад і з'їздів, які проводилися по всій країні. Провідним мотивом була прихильність до принципів самодержавства і православ'я, але, насправді, це означало етнічний шовінізм. Резолюції, що відверто закликали до радикальних дій, були направлені до уряду. Низку положень було згодом реалізовано. Особливо, коли питання стосувалося долі німецьких земель. Так, за ініціативи керівника загальноросійської дворянської організації, дворянина Катеринославської губернії, члена Державної Ради, А. Струкова, міністр внутрішніх справ О. Маклаков включив Катеринославську губ. В зону дій ліквідаційних законів. Цей захід, на думку правих, міг уберегти поміщиків від аграрних заворушень на 100 років. Для того, щоб реалізувати ліквідацію у тилу, «Особливою Народою з німецького землеволодіння» на чолі з міністром юстиції І. Щегловітовим, було заявлено, що Маріупольський повіт межує з Азовським морем. Подібного обґрунтування, з їх точки зору, було достатньо, щоб територію губернії віднесли «до числа місцевостей, що підлягають, з точки зору державної оборони, особливій охороні від іноземної колонізації». Праві з дворян в роки війни найбільш послідовно відстоювали ідею вирішення аграрного питання за рахунок колоністських земель.

Суспільну полеміку з «німецького питання» значна кількість представників інтелігенції, публіцистів, думців та міністрів звели до громадської та політичної боротьби з «німецьким засиллям». При цьому, вони не тільки спекулювали на дійсних антинімецьких настроях суспільства, але своєю пропагандою сприяли укоріненню шовінізму серед широких верств населення. Замість такого бажаного в очах державної влади клапана для випускання «соціальної пари» зусиллями правих, монархістів та «націонал-патріотів», тема «німецького засилля» перетворилася на небезпечний інструмент радикалізації суспільства.

Поєднання трьох чинників – націоналізму, землі та релігії вплинуло на формування націоналістичного проекту. Слід констатувати, що етнотериторіальна, етноконфесійна та етносоціальна вибірковість щодо німецького населення заклали модель етнополітики, яка знайшла своє практичне вираження в антинімецьких кампаніях, що проводилися царською владою та суспільними інституціями в період Першої світової війни у вигляді політики державного націоналізму. Виявлено, що антинімецька кампанія постала в наслідок як адміністративних заходів царської влади, так і проекту етнополітичного перетворення Росії шляхом чистки «ворожого населення», основна ідея якого розроблялася військовими фахівцями протягом десятиліть заздалегідь до війни. Провідну роль в цьому процесі зіграли чинники міжнародного, військово-стратегічного та геополітичного характеру. Насамперед, це було пов'язано з практикою правлячих еліт у кризовій ситуації штучно створювати образ внутрішнього ворога, що спонукало царське керівництво до вироблення відповідної етнополітики. Військово-політична ситуація підштовхнула владу до пошуку причин поразок російської армії. Мобілізація імперського націоналізму пояснюють виключно репресивний характер урядових заходів по відношенню до російських німців. Така політика була неможлива без використання націоналістичної ідеології в інтересах політичної влади. У надзвичайних умовах воєнного часу виник особливий наддержавний механізм мобілізації суспільства, в якому етнонаціональні чинники посідали достатньо важливе місце. Націоналізм влади був підтриманий, бо навіть частково спровокований, націоналізмом суспільства. Кампанія боротьби з іноземними ворожими підданими, що мала на меті забезпечити державу, швидкими темпами

трансформувалась у політику дискримінації власних громадян іноетнічного походження та значного розширення ролі державної влади в контролі над населенням.

Практична реалізація державної політики щодо німецького населення була покладена на військово-поліцейський апарат – армію та політичну поліцію. Армії, уряду, династії для потреб ведення війни знадобилася своєрідна «мобілізація» націоналізму. Ідея захисту батьківщини і звільнення слов'янства поєднувалася із пропагуванням ненависті до німців, які були піддані звинуваченням у політичній неблагонадійності. Восени 1914 р. головнокомандувач особисто порушив питання про репресії відносно німців як нації. Необгрунтованим підозрам були піддані офіцери і генерали з німецькими прізвищами. Процес їх звинувачення почався зі «справи» командувача 1-ї армії генерала П. Ренненкампа, з ім'ям якого пов'язали поразки російських військ у Східній Пруссії в початковий період війни. Організація Німеччиною призову в кайзерівську армію всіх «військовоздатних», які проживали і за межами країни, стала мотивом контролю за німецьким населенням з боку російських військовиків. Було використано принцип колективної відповідальності. Німецьке цивільне населення, що мешкало в межах західних губерній та прифронтової смуги, потрапило в поле зору військово-поліцейських структур у якості «підозрілих і неблагонадійних осіб», поставивши під сумнів їх лояльність по відношенню до Росії.

Царська армія, використовуючи тактику «випаленої землі» на ворожих захоплених територіях, під час Великого відступу 1915 р. перенесла цей зловісний досвід на територію Південно-Західного краю, тобто на межі власне російської держави. Антинімецькі кампанії в різних регіонах країни проходили синхронно, а виселення та депортація німецького населення стала їх домінуючою складовою. Депортація німецьких колоністів улітку 1915 р. із трьох губерній південно-західного краю, в першу чергу, – Волинської, – була складовою частиною мобілізації та плану ведення війни. Матеріали воєнної контррозвідки, свідчать, що в довоєнний період у генеральному штабі були проведені дослідження іноземних підданих, які проживали у військових округах, складено списки осіб, які підлягають виселенню в домобілізаційний період. При цьому, окрема робота була проведена в особливому діловодстві (5-е) з розрахунку земельних володінь російських німців-колоністів. Із 1912 р. всі контррозвідувальні відділення склали й періодично доповнювали списки осіб, які підлягають арешту або заслання в «підготовчий до війни період» із районів мобілізації та можливих бойових дій. Одну з груп склали, переважно, колоністи. Ідея, що німецькі поселення розглядалися як загроза безпеці Росії, як «осередок германізму» і «база для навали німецької армії», виникла у військовому середовищі ще до 1914 р. Усього в 1915 р. було депортовано понад 115 тис. волинських німців. Слід зазначити, що факти багатьох злочинів, скоєних воєнною владою, в суспільстві замовчувалися, іноді просто ігнорувалися. В той же час, ситуація викликала протест ряду міністрів, які вважали, що масове виселення цивільного населення різних національностей неприпустиме. Найбільшого осуду викликали методи цієї політики (знищення майна населення, загальне розорення евакуйованих територій, вбивства каральними загонами землевласників, які відмовлялися покинути садибу і т.д.). Всі ці дії міністри називали «генеральським свавіллям». Найбільш відчутною названа політика «випаленої землі» була в південно-західних губерніях Росії, звідки депортувалася найбільша кількість німецького населення

Значного поширення серед вищих ешелонів влади отримала ідея перерозподілу німецьких земель на користь особливого земельного фонду, утвореного в умовах воєнного часу. За даними Житомирської повітової землевпорядної комісії, у волинських німців було секвестровано понад 200 тис. десятин землі, з яких половина була надільною, тобто перебувала в повній приватній власності. На німецьких землях розселили більше 50 тис. біженців із Галичини та Польщі, переважно, українських і російських селян. За архівними даними Особливого Комітету – понад 110 тис. селян. Передбачалося створити 20 тис. селянських господарств, виділяючи по 10 дес. На кожен новий двір. Повну реалізацію цього земельного проекту (авторства генерала М. Янушкевича) передбачалося провести після закінчення війни, щоб загасити революційні настрої в демобілізованих військах. Особлива увага при розподілі фонду земель німецьких колоністів мала приділятися георгіївським кавалерам і «особам, що відзначилися на війні». За іншою версією (окрім М. Янушкевича), авторство проекту приписується особисто Миколі II, який переклав втілення своєї ідеї в життя на військове

керівництво. Імовірно, цар розраховував, згідно зі старовинним звичаєм (роздачею земель після перемоги) – зміцнити монархічні почуття своїх підданих.

Отже, можна стверджувати наступне. Перша світова війна була війною масового суспільства, індустріальної економіки та етнічних спільнот, серед яких активно протікали процеси націотворення. Тому значущу роль відігравав морально-політичний, ідеологічний та етнонаціональних чинник. Це було пов'язано, насамперед, із масштабністю трансформацій, що відбувались, якнайактивнішим залученням суспільства та громадських інституцій до воєнних та політичних подій. Складовою загальноєвропейських процесів формування модерних націй були й етнофобські кампанії, в яких власне суспільство та його політичні й культурні еліти робили спроби формування національної ідеї шляхом згуртування у внутрішній боротьбі проти певних некорінних етносів, що мешкали у країні.

Антинімецька кампанія в Росії була ознакою часу в загальному річищі історії Першої світової війни. Проте, на відміну від західних країн, російський варіант антинімецької кампанії мав значно радикальніший характер. Це пояснюється існуванням «німецького питання» в Росії ще з останньої третини XIX ст. В ході Першої світової війни шовіністична кампанія щодо іноземців була складовою політики військової адміністрації в «німецькому питанні». Поразки на фронтах та розвал тилу пояснювалися діями німецької «п'ятої колони» - шпигунством та пособництвом ворогу з боку російських німців. В межах тилових губерній розгорнулася уявна «боротьба з внутрішнім німцем», де провідну роль грало жандармсько-поліцейське відомство. Шпигуноманія охопила країну, посилювались дії карально-репресивного апарату. Антинімецька кампанія сприяла розширенню бюрократичного контролю над населенням, посиленню поліцейського та державного нагляду за іноземцями, іммігрантами, створення цілого штату інспекторів, управляючих та ліквідаторів для нагляду і контролю за підприємствами, секвестрування земельної нерухомості тощо. Розпочавшись із тимчасових заходів, покликаних забезпечити тил, антинімецька політика переросла в широкомасштабну кампанію «націоналізації імперії». Це пояснюється тим, що міжнаціональні відносини перебували під тиском мілітаризації (військова політика відносно цивільного неросійського населення, окупація, тактика «випаленої землі»), етнічні дискримінаційні заходи по обидві лінії фронту, система поліцейського нагляду за громадянами, розширення критеріїв неблагонадійності за етноконфесійною ознакою).

Список літератури

1. Бобылева С. И. «Немецкий вопрос» в России времён Первой мировой войны глазами царских сановников / С. И. Бобылева, А. Н. Кадол // Вопросы германской истории: сб. науч. Тр. / отв. Ред. С. И. Бобылева. – Д.: РВВ ДНУ, С. 66 – 79.
2. Кадол А. Н. «Немецкий вопрос» в России как проект концепции «политики населения», 1914 – 1917 гг. / А. Н. Кадол // Вопросы германской истории: Сб. Научных тр. (Отв. Ред. С. И. Бобылева). – Дн.: Изд-во ДНУ, 2011. – С. 122 – 130.
3. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. / А. Миллер – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.
4. Нелипович С. Г. Генерал от инфантерии Н. Н. Янушкевич: «Немецкую пакость уволить, и без нежностей...» Депортации в России 1914-1918 гг. / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 1. – С. 42 – 51.
5. Немцы России: энциклопедия: т. 1: А – И / Редкол.: В. Карев (пред.) и др.– М.: «ЭРН», 1999. – 832 с.
6. Оболенская С. В. «Немецкий вопрос» и представления о немцах в России в годы первой мировой войны / С. В. Оболенская // Россия и Германия. Вып. 2. – М.: «Наука», 2001. – С. 175 – 197.
7. Осташева Н. Ликвидационные законы / Н. Осташева, Ю. Берестень // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – М.: «ЭРН», 2002. – Вып. 7: Немцы Украины: пилотный сборник. – С. 124-133.
8. Россия и Первая мировая война: Материалы международного науч. Коллоквиума. – Спб.: Изд. Спб филиала Ин-та российской истории РАН, 1999. – 563 с.